

Сергій Калуцький,
завідувач сектору «Старий замок»
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ГАКІВНИЦІ НА ОЗБРОЄННІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVI СТ. (НА ОСНОВІ РЕВІЗІЙ 1545 РОКУ)

У статті зроблено спробу з'ясувати поширення гаківниць на теренах українських земель, їх чисельність на озброєнні замків Волині, Поділля і Київщини кінця XV – середини XVI ст. На основі «Ревізії українських замків 1545 року» розкрито проблему забезпечення даного виду вогнепальної зброї боєприпасами та питання наявності кваліфікованих гармашів для обслуговування замкових гаківниць..

Ключові слова: гаківниця, артилерія, замок, люфа, куля, ядро, порох.

Вогнепальну зброю, зокрема артилерію, винайшли в XIV ст. у країнах Західної Європи. Наприкінці 1380-х років, як свідчать документи, вона набуває поширення на українських землях. На думку О. Мальченка, її проникнення на Русь відбувалося двома основними шляхами: із заходу за посередництва Польщі до Львова та із північного заходу з Пруссії за посередництва Литви до Києва (останній вектор пов'язаний з активною військовою діяльністю литовського правителя Вітовта). Дослідник припускає можливість поширення артилерії з Італії через генуезькі колонії в Криму, Середньої та Малої Азії [10, с. 19–65; 11; 12, с. 202].

Найбільш ранні примітивні зразки вогнепальної зброї на українських землях отримали у джерелах XIV–XV ст. назву «кий залізний». Цей її різновид виник у XIV ст.; складався з мідної або залізної трубки та ложа, в якому вона кріпилася. Кий заряджався через дульний отвір, куди засипався порох, вставлявся пиж і клався заряд – шматок каменю чи заліза. Зброя наводилася на ціль і після цього стрілець підносив до запального отвору, що був звернутий в казенній частині, розпечений на жаровні прут [1, с. 44; 6; 8].

З часом кий видозмінився у важкі й довгі рушниці великого калібру – гаківниці. Слово «гаківниця» (пол. – «hakownicza», «akownicza») походить від німецького Hakenbüchse – так називалася ручна вогнепальна зброя з гаком (Haken) у передній частині люфи [2, с. 120]. Останнім вона чіплялася за край замкового муру чи воза аби «погасити» доволі сильну віддачу підчас пострілу. У польських джерелах цей різновид вогнепальної зброї згадується з 70-х років XV ст.; завозився з німецьких земель або Моравії. Гаківниці мали різну довжину люфи: від 1 до 2, 5 м. За цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак. Великі гаківниці іноді називалися козами [1, с. 44].

Перші гаківниці вкладалися в довгі балкові приклади; при пострілі їх затискали під пахвою. Згодом таку жердину замінили на зручніші ложі; поступово зник гак, його функцію виконував приклад, що впирався в плече стрілка [1, с. 44]. У ранніх гаківницях порох підпалювався за допомогою прута, як у киях. Із XV ст. їх обладнали полицями для пороху; затравкові отвори робили уже не зверху, а збоку на стовбурі. Згодом гаківниці були оснащені гнотовим замком, а пізніше – колісцевим ударно-кремінним. У XVI ст. винайшли шнеллер – механізм, що прискорював та пом'якшував спуск, робив його чутливішим [1, с. 44]. Для стрільби використовувалися кам'яні, пізніше залізні кулі. З розвитком і вдосконаленням гаківниць кулі почали обливати оловом або обковувати навхрест залізними обручами [1, с. 44]. Дальність ефективного вогню, як правило, сягала 50–60 кроків, залпового – до 120. Лише великі гаківниці – кози – стріляли на відстань до 300 кроків; віддача в них була настільки сильною, що плече до прикладу не підставлялося. Його ложили на плече, притулившись щогою для прицілювання [1, с. 44].

Із Західної Європи через Польщу гаківниці потрапляли на завойовані останньою українські землі. Згідно описів львівського Високого замку у 1495 р. на його озброєнні було 5 гаківниць (2 залізні, 3 спижеві), а також 6 залізних степлів для їх виготовлення. У 1509 р.

твердиню захищали 6 звичайних гаківниць та 29 кіз; 1537 р. – 6 гаківниць та 6 кіз, 1558 р. – 13 гаківниць, 10 кіз; 1570 р. – 6 гаківниць, 7 півгаківниць та 1 коза [9, с. 18–27]. Анонімний автор «Опису Кам'янецького замку 1494 р.» зазначав, що на його озброєнні було «32 короткоствольні рушниці, себто гаківниці». Він згадував також «п'ятнадцять цілих і одну поламану гаківницю» в іншому приміщенні для зберігання зброї. Тут знаходилося й рублене залізо для заряджання малих гаківниць [13, с. 609; 3, с. 3].

На Волинь гаківниці потрапляли з Пруссії за посередництва Литви. Уявлення про їх чисельність на озброєнні волинських замків у середині XVI ст. дають їх ревізії 1545 року (Литовська метрика, книга 561). Так у Володимирському замку налічувалося 30 гаківниць, а також 30 порохівниць до них, 208 готових гаківничих куль і 30 форм для їх відливання. Документи зазначають, що гармат («діл») на захисті Володимирського замку в той час не було [7, с. 110–111]. Окрім гаківниць на озброєнні останнього окремо числилися гаківниці, що захищали саме місто Володимир. Їх налічувалося 22, а до них порох і 700 гаківничих куль. До того ж кожний міщанин мав одну, або дві рушниці [7, с. 114].

В Луцькому замку у 1545 р. нараховувалася 31 придатна до стрільби гаківниця. Окрім них було 5 кійв – «старосвітських гаківниць – непевних до стрільби» – уточняли укладачі ревізії. Зберігалось також 150 гаківничих куль, 10 порохівниць, різні види пороху, неповна бочка селітри. До того ж – олово, сірка, рушничні кулі, ядра до гармат, які захищали Луцький замок [7, с. 145–146]. Однак ревізійна комісія дійшла висновку, що даний арсенал не вирішував питання обороноздатності самого міста. Фортифікаційні споруди, які мали б його захищати, перебували у вкрай незадовільному стані. У містян не було не лише гаківниць і рушниць, а й навіть кійв, пороху, луків і стріл. «А то все дметься за розпущенством і за великим пияцтвом» – стверджували укладачі ревізії. На їх думку, місцеві урядники, вийти і ланувити «не глядять за добробутом міським, але лише своїх пожитків і ухватів» [7, с. 188–189].

Зовсім іншою була ситуація в Кременці. Представники ревізійної комісії відзначали загальну вогневу потужність та забезпеченість боєприпасами Кременецького замку, з якими не могли зрівнятися як луцький і володимирський замки, так і низка інших. Для його оборони зберігалися 10 готових до стрільби гаківниць з порохівницями та 33 рушниці і до них порохівниці й гноти. До того ж на озброєнні кременецького замку перебували 29 гармат. 3-поміж них, зокрема, 4 «соколи», 2 мортири, 22 фальконети та інші різновиди артилерії. На випадок війни були значні запаси пороху, селітри, куль, свинцю, сірки [7, с. 201–203].

Матеріали «Ревізії українських замків 1545 року» свідчать, що на озброєнні Вінницького замку перебувало 26 хороших залізних гаківниць. До того ж згадуються 4 литих «старосвітських» кия, ефективне використання яких викликало сумніви. Хоча Вінниця перебувала на самому прикордонні ВКЛ, комісією не зафіксовано жодної рушниці для захисту укріплення й міста. Замок обороняло лише дві невеликих гармати, одна з яких була непридатна до використання. З боєприпасів числилося лише 40 гаківничих куль, 12 гарматних ядер і мізерні запаси пороху, селітри, сірки й свинцю. Не було жодної порохівниці [7, с. 217].

Згідно «Ревізії...» 1545 р. прикордонний Брацлавський замок мав 28 готових до стрільби гаківниць. Однак автори документу зазначали, що в них погані ложі. На його озброєнні перебували ще 3 «старосвітських» кия. Рушниць не було взагалі. Для оборони укріплень використовувалися 2 великі фортечні гармати і 4 польові. У розпорядженні захисників замку перебували 10 порохівниць і 9 гарматних та гаківничих форм для відливання ядер і куль. З боєприпасів – 50 великих гарматних кам'яних ядра і 200 свинцевих до польових гармат, 3 бочки гарматного пороху і незначна кількість гаківничого, 3 неповні бочки селітри, свинець і сірка [7, с. 228–229].

На озброєнні Житомирського замку перебувало 27 готових до стрільби гаківниць. Ще було 11 «горілих неоправлених» гаківниць, 1 старий ненадійний кий та 17 несправних рушниць. У матеріалах «Ревізії...» 1545 р. зазначено, що вогневу міць замку доповнювали 1 не-

велика лита гармата, 3 залізнi серпентини, одна з яких перебувала у сховищі. З боєприпасів числилися незначні запаси гарматного і гаківничого пороху, а також селітри, сірки та олова. Пороху для рушниць не було. Автори документу зазначали, що хоча й усі земляни і міщани самі володіли рушницями та добре із них стріляли, але також не мали до них запасів пороху. У Житомирському замку налічувалося 40 куль до гаківниць, а от гарматних ядер не було жодного. Налічувалося 13 гаківничих форм і 14 гарматних. Порохівниць не було [7, с. 251–252].

Як уже було зазначено вище, захисникам замків часто не вистачало запасів пороху, ядер, гаківничих і мушкетних куль. Тому їх доводилося виготовляти на місці. Сучасний дослідник О. Двуреченській аргументовано доводить, що у XVI ст. за відсутності чи неналагодженості централізованого постачання боєприпасів це було звичним явищем [5]. Зокрема, у ревізії Кременецького замку 1545 р. згадується пан Станіслав Таличевський, який спорудив «гридню* дерев'яну» з дощаними сінями. У сінях обладнав на німецький лад ступу-коловорот для «товчіння» пороху, розраховану на 6 робітників, хоча, як зазначав автор документу, з цією роботою могла впоратися й 1 особа [7, с. 201]. Дана згадка обладнання для виготовлення пороху «по-німецьки» в Кременецькому замку свідчить на користь істинності припущення О. Мальченка про один з можливих шляхів поширення вогнепальної зброї на Русі – з Пруссії за посередництва Литви [10, с. 19–65; 11].

Замкові гаківниці та гармати обслуговували спеціально навчені гармаші. Вони не лише їх ремонтували і лагодили лафети, а й виготовляли селітру та порох. У «Ревізії...» 1545 р. згадуються «деякі гармаші старі (мабуть, у значенні досвідчені – С. К.)» Луцького замку [7, с. 146]. У Кременецькому замку числилось 3 гармаші: Матусь, Ян і Ганусь. Вони отримували платню «з мита великого луцького» в розмірі 10 кіп грошей литовських і «по сукну люнському» кожен. Скаржилися державним ревізорам, що за службу їм не заплачено від Різдва [7, с. 203]. Вінницький замок мав лише 1 гармаша на ім'я Федір. Останній отримував платню з державної скарбниці ВКЛ – «шість кіп грошей і сукно люнське». У «Ревізії...» 1545 р. зазначено, що він умів виготовляти порох з готової селітри, якої сам не робив. На службі у Вінницькому замку числився ще гармаш з Бару Михно. Він мав вищий рівень кваліфікації і сам виготовляв селітру, майстрував гаківниці та рушниці [7, с. 217]. Гармати й гаківниці Брацлавського замку обслуговували 3 артилериста: Лаврин, Гаврило і Гринь. Вони уміли виготовляти порох і селітру й отримували платню з скарбниці ВКЛ у розмірі «по шість кіп грошей і по сукну люнському». Автори «Ревізії...» 1545 р. вважали за необхідність збільшити чисельність гармашів Брацлава до 6 осіб. Водночас у тексті документа зазначено, що в Лаврина є два сини, навчених цьому ремеслу. Саме їх планувалося прийняти на службу. Дана згадка свідчить про практику передавати від батька до сина навички з обслуговування гармат і гаківниць. Ревізори зазначали, що було б добре, аби з-поміж гармашів окрім українців ще «один був лях, або чех». Імовірно, таке бажання можна пояснити вищою на даний час їх кваліфікацією, оскільки у Польщу і Чехію вогнепальна зброя прийшла раніше [7, с. 229]. На підтвердження цього припущення свідчить запис у «Ревізії...» 1545 р. про те, що гармаш Житомирського замку Жигимонт (мабуть, поляк) не хотів отримувати з скарбниці ВКЛ «по шість кіп грошей і по сукну люнському», а вимагав 10 кіп і сукно. До того ж він володів двома земельними наділами: службовим і тивунським**, де були бортні дерева, які давали йому додатковий прибуток. У документі зазначено також, що для Житомирського замку мало 1 гармаша, а потрібно щонайменше 3 [7, с. 251–252].

Таким чином, є підстави стверджувати, що в XV – середині XVI ст. ст. гаківниці як різновид вогнепальної зброї широко використовувалися для захисту фортифікаційних об'ек-

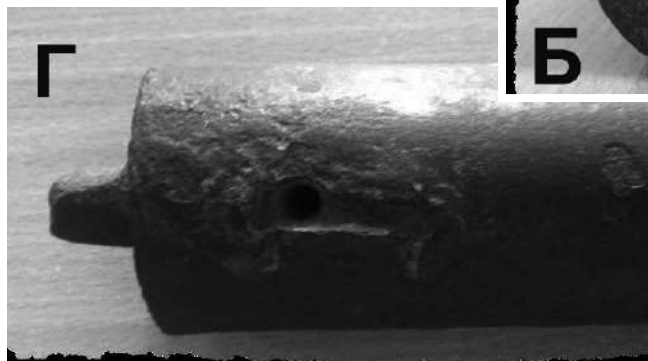
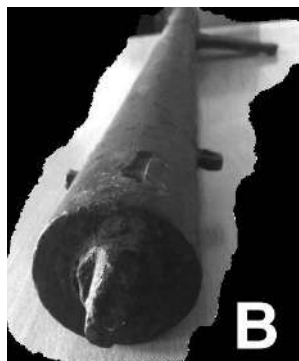
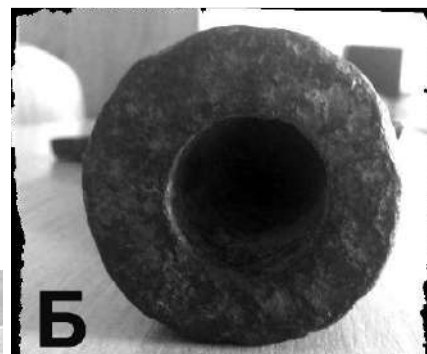
* Гридня – приміщення, кімната, покій у великокнязівському палаці, де збиралася дружина князя.

** Тіунами у Великому князівстві Литовському називалися великі феодали, які управляли волостями. В окремих регіонах Галицької Русі, де діяло давньоруське право, тіуни були виборними представниками сільських громад.

тів Волині, Поділля й Київщини. Окрім них на озброєнні українських замків, як правило, була більша чи менша кількість гармат. До того ж їх вогнева потужність доповнювалася рушницями. Зокрема й тими, якими володіли міщани та земляни, що брали активну участь у захисті як міста, так і самого замку. Відчувалася нестача кваліфікованих гармашів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Верхотурова М. Гаківниці Львівського історичного музею: питання атрибуції / М. Вертоухова // *Historicalandculturalstudies*. – 2015. – Vol. 2, Num. 1. – С. 43–46. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_11.pdf. – С. 43–46.
2. Гриценко С. П. Тематична класифікація польських запозичень (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.) / С. П. Гриценко. – Електронний ресурс. Режим доступу: // <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/3043/1/Hrytsenko.pdf>. – С. 117–124.
3. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. VII. – С. 1–18.
4. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський // Грушевський М.С. Твори у 50-и томах. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5. – С. 68–83.
5. Двуреченский О. Боеприпас пищальников и стрельцов / О. Двуреченский. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=SH7ug7MiYhg>.
6. Добрянський В. Вогнепальна зброя козацького часу / В. Добрянський, В. Шлайфер. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zbroya.com.ua/article.php?id=1253>.
7. Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко; редкол.: Сохань П. С. (відп. ред.), Боряк Г. В., Крикун М. Г. та ін. – К., 2005. – 600 с.
8. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – С. 170, 195.
9. Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. / О. Мальченко. – К.: [Б. в.], 2004. – 387 с.
10. Мальченко О. Артилерія на українських замках у XIV–XV століттях / О. Мальченко. – К.: [Б. в.], 2005. – 184 с.
11. Мальченко О. Татарські замки на Дніпрі наприкінці XV – початку XVI ст. / О. Мальченко // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – К.: [Б. в.], 2003. – С. 57–77.
12. Михайлюк Ю. М. Черкаський і канівський замки в контексті державної політики Великого князівства Литовського / Ю. М. Михайлюк. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Ukrainskyselyany/2008_11/USN11p201-205.pdf. – С. 201–205.
13. Опис Кам'янецького замку 1494 р. // Пламеницька О. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний–раньомодерний час) / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.

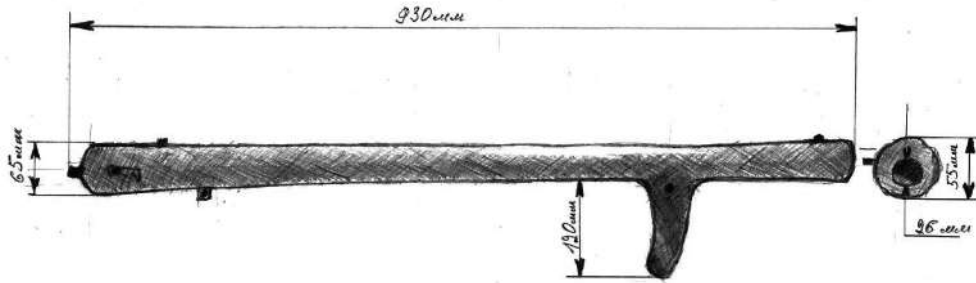

Рис. 1. А-Д. Гаківниця із навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (фото і рисунок С. Калуцький).

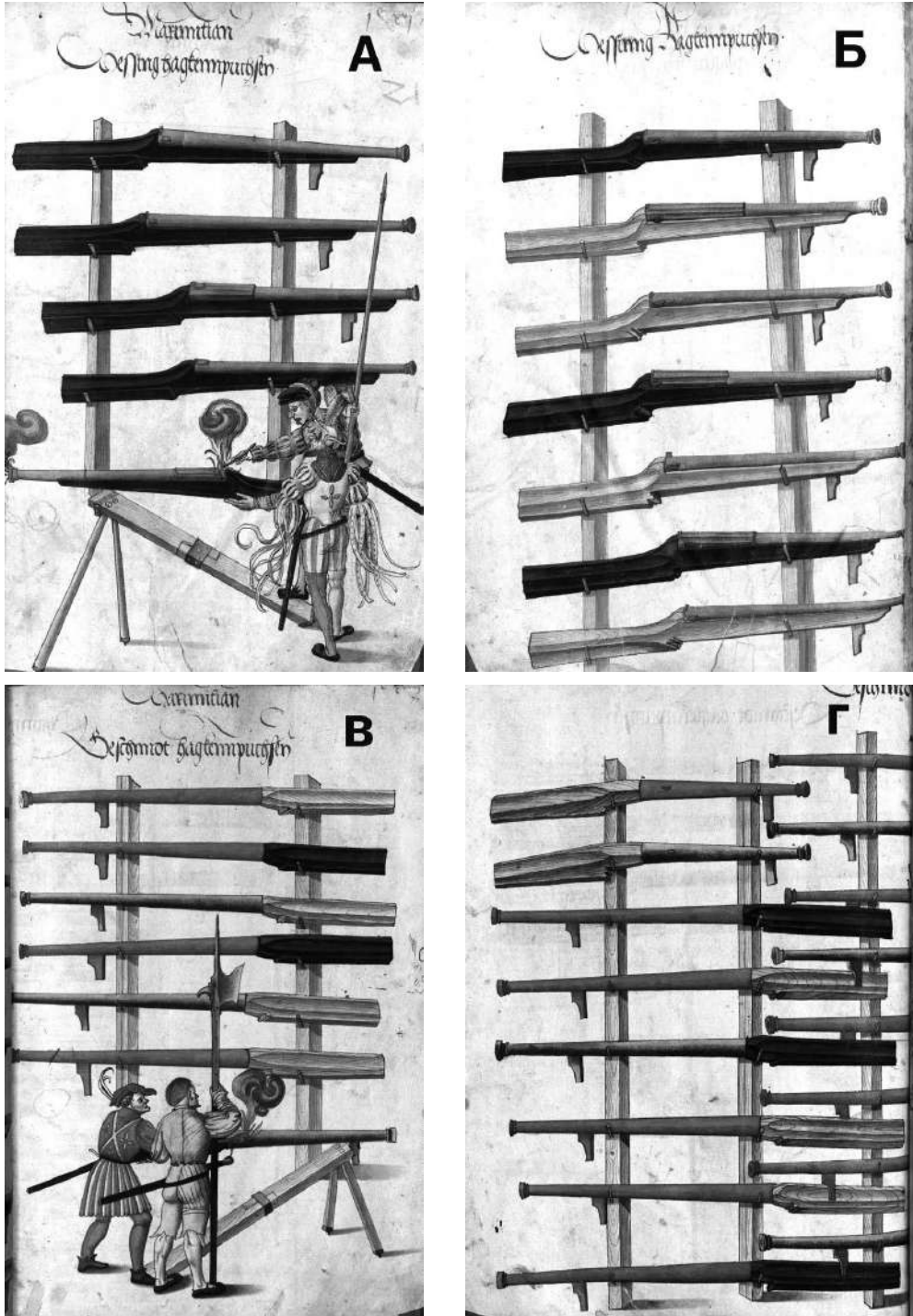

Рис. 2. А-Г. Гаківниця. Арсенальна книга кайзера Максиміліана I. Інсбрук. 1502 р.

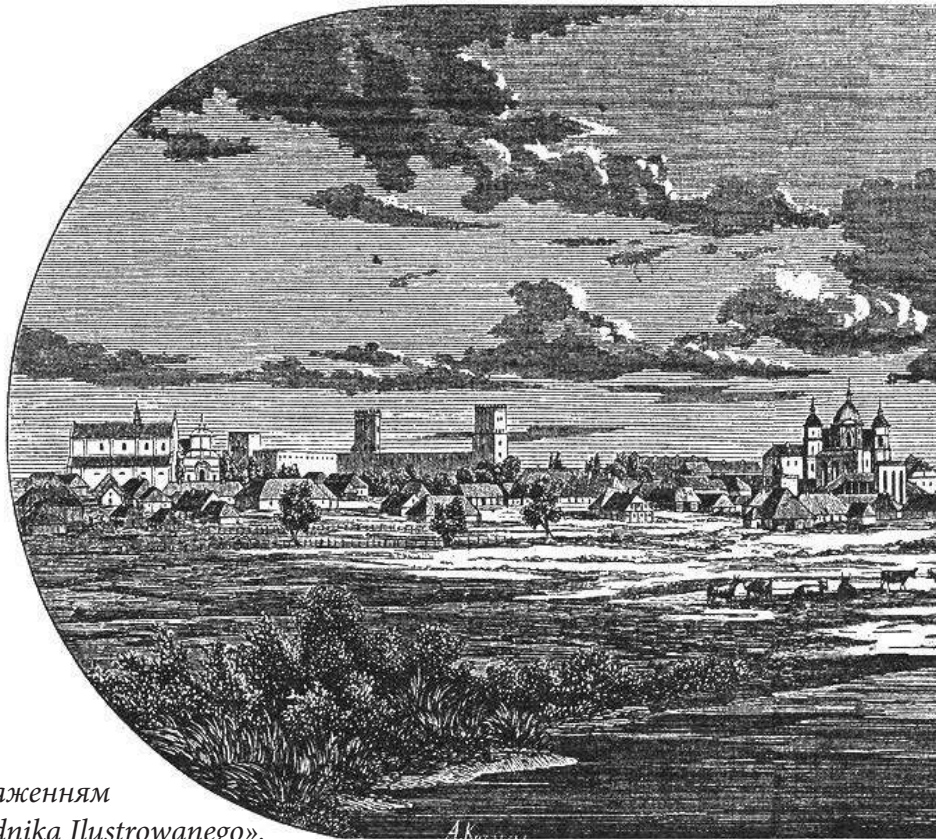

Рис. 3. Гравюра із зображенням луцького замку з «Туродніка Пустрваного». Художник Олександр Лещинський. 1865 р.

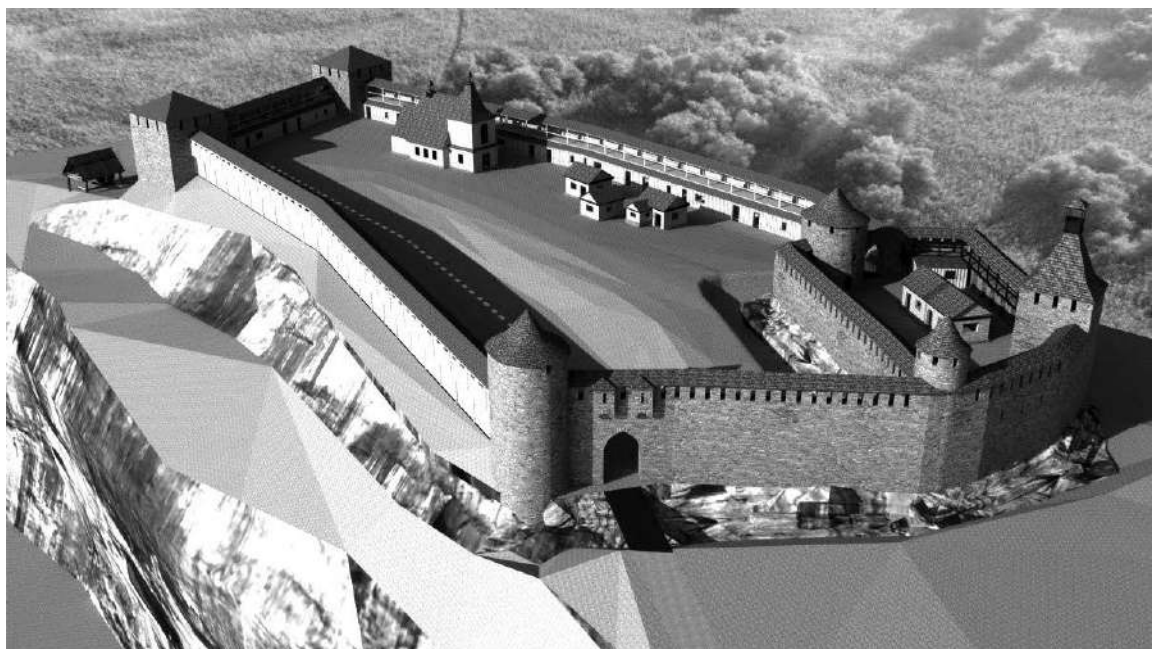

Рис. 4. Гіпотетична реконструкція Кам'янець-Подільського замку наприкінці XIV – на початку XV ст. (Автори: к. і. н. Ростислав Майор та к. і. н. Андрій Хоптяр. Художник: Дмитро Бабюк).